

Belastinggeld voor veiligheid

Uitgaven voor Defensie

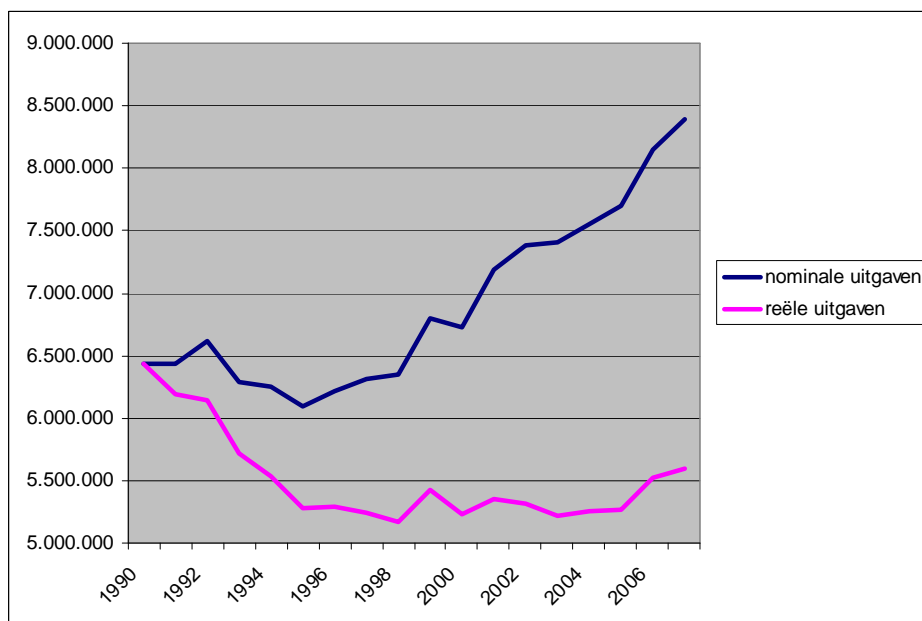
Eric Jan de Bakker en Robert Beeres

Defensie komt met moeite rond. Dat is de indruk die Eimert van Middelkoop, de minister van Defensie, wekt. Hij voert daarvoor twee redenen aan. Ten eerste: externe oorzaken die de uitgaven voor personeel en materieel kunnen doen stijgen. Ten tweede: de inzet in crisisgebieden die extra financiële inspanningen vergt. Deze bijdrage analyseert de uitgaven voor Defensie en brengt in aanvulling op de redenen van de minister drie andere verklaringen naar voren die 'knelling' in het defensiebudget kunnen veroorzaken: (1) de sluipende verhoging van de personeelskosten; (2) de ontwikkeling van de uitgaven voor wapensystemen; en (3) de geringe financiële flexibiliteit.

Omvang en samenstelling van de Defensie-uitgaven ¹

Ontwikkeling van de omvang van de Defensie-uitgaven

Nederland besteedt dit jaar 8,1 miljard euro aan externe veiligheid. Dit is in reële termen (dat wil zeggen: gecorrigeerd voor inflatie) ongeveer 15 procent minder dan 20 jaar geleden (zie figuur 1). In die periode is een duidelijke keuze gemaakt: minder geld voor externe veiligheid en meer voor onder meer interne veiligheid. Dit blijkt uit de vergelijking van de uitgaven voor het Ministerie van Defensie en de Ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie. Aan Defensie werd in 1990 anderhalf keer zoveel uitgegeven als aan deze twee ministeries samen. Nu is die verhouding andersom.²

Figuur 1: Ontwikkeling van de Nederlandse defensie-uitgaven 1990-2007

De ontwikkeling van de omvang van de uitgaven voor Defensie kan als volgt worden verklaard. Vóór 1990 groeiden de Defensie-uitgaven. In het regeerakkoord van 1986 werd uitgegaan van een reële groei van twee procent per

jaar. Met het regeerakkoord van 1989 werd deze groei beperkt en vanaf 1992 brak een tijd van echte krimp aan. Als gevolg van de gewijzigde veiligheidssituatie en begrotingsproblemen maakten de uitgaven een forse duikeling. Met het regeerakkoord van 1998 kwam Defensie in een rustiger vaarwater. Bezuinigingen gingen door, maar met een geringere intensiteit. Structureel werd Defensie in dit regeerakkoord met 170 miljoen euro gekort. Met het streven naar een begrotingsevenwicht in het Strategisch Akkoord van 2002

en het bereiken van een begrotingsoverschot kregen alle departementen een budgettaire korting van vier procent op het personeel. Mede hierdoor liep de structurele korting op tot 380 miljoen euro. Tegenover deze kortingen stonden budgettaire toevoegingen voor de jaren 2004 (78 miljoen euro) tot en met 2008 (168 miljoen euro). Deze waren bedoeld voor verbetering van de inzetbaarheid van de krijgsmacht voor crisisbeheersingsoperaties en terrorismebestrijding. Het regeerakkoord van 2007 bracht wederom een korting op het personeel, nu echter uitsluitend op het burgerbestand, oplopend in 2012 tot 37 miljoen euro. Daar staat een budgettaire toevoeging tegenover van 250 miljoen voor de periode van 2008 tot en met 2011. Deze toevoeging moet het Ministerie van Defensie overigens zelf financieren door de verkoop van overtollige middelen.³

De teruggang in defensie-uitgaven is niet alleen in Nederland te constateren. Indien we de nucleaire machten de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk en de kempnanen Turkije en Griekenland buiten beschouwing laten, dan geven de overige NAVO-landen nu minder dan twee procent van het Bruto Nationaal Product (BNP) aan defensie uit (zie tabel 1, kolommen A en B). Blijven de uitgaven van die landen voor defensie de komende jaren ongeveer gelijk, dan daalt dit percentage door de zich ontwikkelende economie. De relevantie van beantwoording van de vraag of dit erg is, is niet alleen van politieke, maar ook van economische aard. Henk Kamp, de vorige minister van Defensie, heeft hier de aandacht op gevestigd. Hij betoogde dat in de Nederlandse situatie het niet zo erg is dat Defensie beneden de twee procent van het BNP is gezakt, want de huidige krijgsmacht is immers in operationele zin verbeterd door de uitgevoerde veranderingen in de samenstelling.⁴ In feite wijst hij met deze opmerking op het probleem van een normstelling voor de krijgsmacht in termen van *input*, zoals defensie-uitgaven als een percentage van het BNP. De prestaties in de zin van inzetgerede militaire eenheden en de daadwerkelijke inzet daarvan blijven bij een dergelijke normering buiten beschouwing.

Tabel 1: Maatstaven voor de defensie-inspanning ¹

1. NAVO (2007), *NATO-Russia Compendium of Financial and Economic Data Relating to Defence*, 20 december 2007.

Ditzelfde geldt voor de andere maatstaf die door NAVO en EU wordt gebruikt om een beeld te geven van de defensie-inspanningen: de defensie-uitgaven per hoofd van de bevolking (tabel 1 kolom C). Vergelijking op basis van deze maatstaf zegt eigenlijk nog minder, omdat de cijfers worden beïnvloed door welvaartsverschillen tussen de landen. Of Polen het met 113 U.S. dollar slechter of beter doet dan Nederland met 381 U.S. dollar is eigenlijk niet zinnig te beantwoorden.

Land	A	B	C
België	2,0	1,1	277
Canada	1,8	1,3	341
Denemarken	1,9	1,3	423
Duitsland	2,1	1,3	320
Frankrijk	3,3	2,4	560
Griekenland	3,9	2,8	421
Nederland	2,3	1,5	381
Noorwegen	2,8	1,4	663
Polen	-	1,9	113
Turkije	3,8	2,7	102
Verenigd Koninkrijk	3,7	2,3	657
Verenigde Staten	4,6	4,0	1.460
Toelichting			
A.	Defensie-uitgaven als percentage van het BNP in periode 1990-1994		
B.	Defensie-uitgaven als percentage van het BNP in 2007		
C.	Defensie-uitgaven per hoofd van de bevolking in 2007 (uitgedrukt in U.S. dollar, prijspeil 2000)		

Ontwikkeling van de samenstelling van de Defensie-uitgaven

De regeerakkoorden hebben zich beperkt tot het aangeven van de financiën die voor de regeerperiode ter beschikking werden gesteld ten behoeve van externe veiligheid. Het was verder aan de departementsleiding om met voorstellen te komen om deze omvang in te vullen. Onder invloed van 15 procent minder geld en de nieuwe taakinvulling is de krijgsmacht omgevormd van een statisch leger met één enkele vijand tot een expeditionair leger gericht op de uitvoering van crisisbeheersing. De hoofdwapensystemen zijn in aantal ongeveer gehalveerd. De omvang van het personeel is teruggebracht met 50.000 mensen en de dienstplicht is opgeschort. Deze veranderingen hadden effect op alle onderdelen van de krijgsmacht.

Toch hebben ze niet veel invloed gehad op de verdeling van de financiële middelen. Aan de Marine en de Luchtmacht werd in 1990 ongeveer 20 procent van het Defensiebudget uitgegeven, en dat was in 2007 nog steeds zo. Alleen de uitgaven voor de Landmacht zijn procentueel echt gedaald. Hier staat een groter wordende Marechaussee tegenover. Een verklaring voor deze geringe verandering is enerzijds het vaste karakter van de middelen (investeringsprogramma's voor wapens strekken zich over vele jaren uit). Anderzijds moet die worden gezocht in het ontbreken van centrale allocatie van de financiële middelen in die periode, en in wat H. Kreemers noemt "het opkomen voor het krijgsmachtdeel waartoe militairen in de top van de krijgsmacht behoren".⁵ Ook wanneer de verdeling van het beschikbare budget over de uitgavensoorten salarissen, exploitatie van materieel en investeringen onder de loep wordt genomen, zijn de veranderingen niet groot. In reële termen zijn de salariskosten gedaald. Die daling blijft echter ver achter bij de daling van de aantallen personeel. Deze wordt veroorzaakt doordat beroepspersoneel duurder is dan dienstplichtigen.

Wat betreft de investeringen schommelt de zogenoemde investeringsquote al jaren rond de 20 procent (waarvan 16 procent aan wapens en 4 procent aan infrastructuur en informatietechnologie wordt uitgegeven). Aan materiele exploitatie, waartoe uitgaven voor brandstof, voorraadaanvullingen, uitbesteed onderhoud aan wapensystemen, informatietechnologie en instandhouding van de infrastructuur worden gerekend, wordt nu eveneens 20 procent van het Defensiebudget besteed. In tegenstelling tot de investeringen is dit aandeel licht gestegen. In reële euro's wordt hetzelfde bedrag uitgegeven als in 1990. Dit is opmerkelijk, daar het aantal hoofdwapensystemen meer dan gehalveerd is en ook stevig in de infrastructuur is gesneden. Als verklaring hiervoor geeft het ministerie dat het materieel sneller slijt door het nieuwe optreden. Dit kan echter niet de enige reden zijn, omdat dit optreden pas van de laatste tijd is. Als reden kan ook worden genoemd dat de uitgaven voor informatietechnologie in de afgelopen jaren zijn toegenomen.

De in het voorgaande gepresenteerde verdelingen geven in feite geen indicatie dat zich een 'reorganisatie zonder weerga' heeft voltrokken in de Nederlandse krijgsmacht.⁶ Om hier financieel zicht op te krijgen, moeten materiële en personele uitgaven worden toegerekend aan de militaire capaciteiten van Defensie. Pas dan kan worden aangegeven dat bijvoorbeeld fregatten van de Marine in aantal zijn afgenomen en daardoor ook minder uitgaven veroorzaken, ten gunste van bijvoorbeeld grote maritieme transporteenheden. Dergelijke informatie is echter niet voorhanden. Wel geeft Defensie gegevens over te verrichten prestaties van brigades, schepen en dergelijke. Deze gegevens worden echter niet in financiële zin vertaald naar de capaciteit waarop wordt gedomd. Op dit moment kan er dan ook geen aansluiting worden gemaakt tussen de uitgaven voor Defensie en de militaire capaciteit die ter beschikking staat.

De 'knelling' in het defensiebudget

Druk op de defensiebegroting

Minister Van Middelkoop heeft in zijn beleidsbrief *Wereldwijd dienstbaar* aangegeven dat de begroting, ondanks de door hem genomen maatregelen, onder druk blijft staan. Hij verwoordt die druk als volgt:

“Als gevolg van de toenemende complexiteit van operaties nemen de kosten toe. Ook de versnelde slijtage van materieel en operationele verbruiken dragen hiertoe bij, terwijl nieuw materieel duurder wordt door hogere technische eisen. De ervaringen in operaties leiden bovendien tot nieuwe materieelbehoeften die snel moeten worden vervuld.”⁷

Deze redenen klinken plausibel. Gevoeligheid voor ontwikkelingen van buitenaf is waarschijnlijk, en natuurlijk leiden de crisisbeheersingsoperaties van nu tot onvoorziene extra uitgaven. De aannemelijkheid wordt echter minder indien de omvang van het Defensiebudget in ogenschouw wordt genomen. Die bedraagt meer dan acht miljard euro. Binnen een dergelijk bedrag moeten externe ontwikkelingen toch kunnen worden opgevangen? Bovendien: de extra uitgaven voor crisisbeheersing maken geen deel uit van dit bedrag. Deze worden additioneel gefinancierd. Dus waar komt die 'knelling' vandaan?

In het voorgaande constateerden we dat er – op dit moment – geen relatie kan worden gelegd tussen geld voor Defensie en militaire capaciteit. Dit betekent dat de door de minister naar voren gebrachte verklaringen niet kunnen worden getoetst. Ze lijken ons overigens wel heel aannemelijk.

In het vervolg brengen wij in aanvulling op de verklaringen van de minister drie redenen naar voren die budgettaire 'knelling' kunnen veroorzaken. Ten eerste: de sluipende verhoging van de personeelskosten. Ten tweede: de ontwikkeling van de uitgaven voor wapensystemen; en ten slotte de geringe flexibiliteit van de uitgaven.

De personeelskosten: 'Baumol's cost disease'

Een modern groot fregat, zoals Hr. Ms. De Ruyter, heeft een bemanning van minder dan 200 militairen. Haar naamsvoorganger, een geleid wapenfregat, deed het met meer dan 300 koppen. Aannemend dat deze schepen ongeveer dezelfde militaire capaciteit hebben en er geen verplaatsing is van werkzaamheden van het schip naar de wal, is de conclusie dat de technische vooruitgang er voor zorgt dat de arbeidsproductiviteit toeneemt. Dit zal zo zijn bij door techniek gedreven militaire sectoren – in feite de bemande wapens. Dit verschijnsel zal zich minder voordoen bij bewapende mensen, waar 'boots on the ground' de militaire capaciteit vormen.

Aan de hand van een voorbeeld heeft econoom William Baumol de consequentie van die verschillen aangegeven.⁸ Stel, een economie is verdeeld in twee even grote sectoren. In één sector stijgt de *output* per manuur door technische verbeteringen met vier procent. In de andere blijft de productiviteit gelijk. De gezamenlijke toename in *output* per manuur is dus twee procent. Veronderstellend dat het loon tegelijk stijgt met de toename van die gezamenlijke arbeidsproductiviteitsstijging, betekent dit dat de lonen ook twee procent stijgen. In de sector waar de arbeidsproductiviteit stijgt, is de toename van het loon lager dan de toename van de *output* per manuur. Hierdoor dalen de arbeidskosten per product. In de andere sector leidt toename van de loonkosten automatisch tot stijging van de kosten van productie. Baumol heeft voor dit fenomeen, dat hij de 'cost disease' noemde, aandacht gevraagd in de relatie tot de sector van de schone kunsten. Een strijkkwartet van Schubert vergde in 1810 vier strijkers die dit in bijvoorbeeld veertig minuten volbrachten. Dat is nu nog

steeds zo. De *output* per manuur is niet gestegen, maar de lonen zijn dit wel. Nu kan hier tegen worden ingebracht dat het aantal mensen dat van dit kwartet kan genieten, door moderne technieken zoals radio en cd tegenwoordig is toegenomen. Maar de essentie is duidelijk. Dienstverlening kan minder profiteren van technische ontwikkeling om de productiviteit te laten stijgen. Dat geldt ook voor de 'bewapende mensen'. Loonstijging wordt afgewenteld op de kosten van gevechtskracht. Doordat dit een proces is dat zich sluipenderwijs voltrekt, moet op den duur – bij een gelijkblijvend budget – het aantal bataljons kleiner worden om het nog te kunnen betalen.

De stijgende uitgaven voor nieuw materieel

De minister geeft aan dat hogere technische eisen nieuw materieel duurder maken. Brits onderzoek toont aan dat de afgelopen 40 jaar wapensystemen in het Verenigd Koninkrijk in reële termen met 10 procent per jaar in prijs zijn gestegen.⁹ In 7,5 jaar trad een verdubbeling van de kosten op. Dit zijn gemiddelden. Voor vliegtuigen lag het percentage hoger dan voor schepen en landeenheden. Deze grote stijging wordt geweten aan de competitie tussen Oost en West. Verbeterde technologie leidde tot betere wapensystemen. Omdat het idee is dat indien militairen in gelijke sterkte tegen elkaar vechten, degenen met de beste wapens winnen – én omdat er geen prijs is voor degene die tweede wordt in die wedstrijd – ontstond de wapenwedloop. Nu is deze wedstrijd afgelopen. De dreiging is nu van 'simpeler' aard. Dit, zo wordt betoogd, kan de snelle wapenontwikkeling en de stijgende kosten juist een halt toeroepen. Een andere reden voor een te verwachten afvlakking van de kostencurve is dat in de meeste westerse landen nu veel minder geld beschikbaar is voor investeringen in militair materieel. De grote stijging van prijzen was vroeger betaalbaar doordat de defensiebudgetten stegen.

Ook zijn er oorzaken te noemen waardoor de prijzen van wapensystemen in de toekomst juist verder kunnen stijgen. De eerste is dat de schaal waarop wapensystemen worden gekocht kleiner wordt door de lagere defensiebestedingen. De vaste kosten om een type wapensysteem te produceren, dalen echter niet. Dit wordt onder meer veroorzaakt doordat software steeds belangrijker wordt voor die systemen. Het ontwikkelen ervan kost veel tijd en geld. Duplicering van de software brengt echter nauwelijks extra uitgaven met zich mee. Bij de huidige trend om minder systemen aan te schaffen, betekent dit dat de kosten per systeem in feite toenemen. De tweede oorzaak die voor prijsstijging zou kunnen zorgen, is dat wapens nauwkeuriger moeten worden. Het huidige optreden is veelal asymmetrisch en vindt in burgergebieden plaats, waarbij burgerslachtoffers moeten worden vermeden. De derde oorzaak die kan worden genoemd, is dat ook zonder de tegenstelling tussen Oost en West, dit andere, opkomende landen er niet van weerhoudt om hun militair potentieel op te bouwen. Dit is dan een oorzaak voor een nieuwe wapenwedloop.

Wat de oorzaken ook mogen zijn, de grootste vervangingsprojecten die zich nu in de Nederlandse krijgsmacht voltrekken – die van pantservoertuigen en jachtvliegtuigen – geven aan dat die per wapensysteem duurder zullen zijn dan de systemen die worden vervangen. De in 1981 aangeschafte pantserrupsvoertuigen (841 in getal) kostten, in prijspeil 2006, 750.000 euro per stuk.¹⁰ De gemiddelde prijs voor de nieuwe pantservoertuigen bedraagt 3,45 miljoen euro per stuk.¹¹ De meer dan verviervoudiging van de prijs in ruim 25 jaar is in lijn met de bevindingen van het Britse onderzoek. Wat de jachtvliegtuigen betreft is de uitgavenontwikkeling gematigder. In prijspeil 2007 kostten 213 F-16 jachtvliegtuigen iets meer dan 6,5 miljard euro.¹² Voor de vervangende JSF wordt met meer dan 5,5 miljard euro gerekend – maar dan voor 87 vliegtuigen.¹³ Lopende vervangingsprojecten bevestigen dus de prijsstijgingen. Hoe die prijzen zich voor nieuwe projecten zullen ontwikkelen is echter onzeker.

Deze onzekerheid is overigens niet het enige dat het moeilijk maakt om te beoordelen of Defensie voldoende geld heeft om te investeren. Het ministerie besteedt nu ongeveer 16

procent van het beschikbare budget aan investeringen in militair materieel. Indien, zoals de minister stelt, door versnelde slijtage de levensduur van wapens afneemt, zal dit percentage groter moeten worden.

De flexibiliteit van de uitgaven

De minister vermeldt in zijn brief dat de nieuwe behoeften aan middelen snel moeten worden vervuld. Deze opmerking, in het licht van de financiële druk bij de krijgsmacht, veronderstelt dat dit budgettaire een probleem vormt. Met een budget van meer dan acht miljard euro lijkt dat onwaarschijnlijk. Bij nadere beschouwing heeft die opmerking een grond van waarheid. Snelle invulling van behoeftes en verwerking van tegenvallers, zoals extra uitgaven voor onderhoud aan wapens, vergt dat er budgettaire ruimte is om die te betalen. Deze ruimte is echter klein. Slechts ongeveer 10 procent van die acht miljard heeft voordat het begrotingsjaar aanvangt nog geen juridisch verplichte bestemming. De helft van het geld gaat op aan salarissen, uitkeringen en pensioenen. Alleen als er meer personeel uitstroomt of minder binnenkomt dan planmatig is voorzien, zorgt dit voor enige ruimte. Salarissen, uitkeringen en pensioenen moeten nu eenmaal worden betaald. Op de korte termijn is de financiële flexibiliteit hierdoor gering. Voor extra investeringen is er nauwelijks ruimte aanwezig.

Een grote omvang van vaste kosten is iets dat alle krijgsmachten kenmerkt. In economische zin heeft dit gevolgen, want hierdoor is het nut van personele en materiele middelen niet gelijk aan het nut van deze middelen uitgedrukt in geld. Doordat de vaste salarissen van de mensen die ondersteunend werk verrichten (en dat zijn er meer dan 15.000 bij Defensie) niet het verschil in nut reflecteren, worden er zaken verricht die nu als 'minder noodzakelijk' kunnen worden beschouwd. In gewoon Nederlands: als Defensie de keuze had, dan zouden bepaalde werkzaamheden niet worden verricht en zou het geld aan dringender zaken worden besteed. Het zijn echter de vaste kosten die pas op langere termijn kunnen worden afgebouwd.

De verkenningen naar betaalbaarheid

De niet aflatende druk op de Defensiebegroting heeft de minister ertoe gebracht om de relatie tussen ambitie, middelen en geld te laten onderzoeken. Voor wat betreft de relatie tussen militaire middelen en geld, in het licht van de geschetste omstandigheden, formuleren we de volgende interessante onderzoeksthema's:

- De uitgaven voor exploitatie van materieel zijn in de laatste 17 jaar gelijk gebleven. De omvang van de militaire middelen is echter gehalveerd. De relatie tussen de omvang van en de uitgaven voor deze middelen kan (nog) niet worden gelegd.
- De kosten van nieuw materieel nemen toe en de huidige systemen moeten sneller worden vervangen. Dit maakt het onzeker of de omvang van de investeringen in de toekomst toereikend zal zijn.
- De 'cost disease' zal de personele uitgaven voor landeenheden langzaam doen stijgen.
- De financiële flexibiliteit is onvoldoende om te voorzien in plotseling opdoemende nieuwe behoeften.

Zelfs al blijven het ambitieniveau en het Defensiebudget ongewijzigd, dan zullen nieuwe beslissingen over de omvang en samenstelling van de krijgsmacht onvermijdelijk zijn. Die beslissingen hoeven niet noodzakelijkerwijs tot een verdere beperking van de militaire capaciteit te leiden. Bijvoorbeeld: indien de veronderstelling juist is dat het aantal typen systemen de exploitatiekosten nadelig beïnvloedt, kan de exploitatie goedkoper worden door het aantal typen terug te dringen. Voorts kunnen de kosten van nieuwe systemen worden beheerst door met andere landen te standaardiseren. De financiële flexibiliteit kan ten slotte

worden vergroot door ondersteunende dienstverlening niet meer binnen Defensie zelf te laten verrichten. Die kan worden uitbesteed aan private partijen, waarbij betaling plaatsvindt naar rato van de gewenste afname van die dienstverlening.

Dit zijn natuurlijk geen gemakkelijke keuzes. De huidige minister heeft dat zelf ervaren toen hij in 2003 een rapport van een door hem geleid onderzoek de volgende titel meegaf: *Taakspecialisatie: het schiet niet echt op*.¹⁴ De conclusie van dit onderzoek was dat landen niet tot grotere samenwerking bij de uitvoering van militaire taken komen. Het onderzoek biedt behalve dit sombere perspectief ook kansen, maar dan in methodische zin: voor het eerst worden, op basis van de opinies van specialisten, de nuttigste combinaties van militaire middelen in rangorde aangegeven. Toepassing van die methode moet het allereerst mogelijk maken om die combinaties aan te geven die binnen het budget passen. Ten tweede moet die methode een qua ambitieniveau beredeneerde integrale keuze ondersteunen. Het plan van aanpak voor *Verkenningen naar betaalbaarheid* geeft niet aan welke methoden zullen worden gebruikt om de relatie tussen ambitie, middelen en geld tot stand te brengen.¹⁵ Een duidelijke en inzichtelijke methodiek, voortbouwend op het genoemde onderzoek en waarin een aansluiting wordt gemaakt tussen militaire capaciteit en geld, zou de transparantie van de besluitvorming zeer ten goede komen.

Dr. E.J. de Bakker en dr. R.J.M. Beeres zijn als senior onderzoeker respectievelijk universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie (NLDA) in Breda. Zij doen onderzoek en verzorgen onderwijs op het gebied van *Defence Accounting Control & Economics* van de opleiding Militaire Bedrijfswetenschappen.

Noten

1. Zie voor een meer uitgebreide bespreking van de veranderingen in omvang en samenstelling van de Nederlandse defensie-uitgaven: E.J. de Bakker, R. Beeres (2007), 'An Economic Interpretation of Dutch Military Expenditure 1990-2005', in: Beeres, De Bakker, H. Kirkels (2007), *NL ARMS 2007 Defence Accounting Control & Economics. Evidence from the Netherlands*, Breda: Nederlandse Defensie Academie, pp. 9-36.
2. Zie noot 1, p. 21.
3. H.H. Wijffels (2007), *Brief van de informateur met betrekking tot het coalitie-akkoord*, TK 30891, nr. 4.
4. Minister van Defensie (2003), *Lijst van antwoorden op de prinsjesdagbrief*, TK 29200X, nr. 8.
5. H.P.M. Kreemers (2006), 'Beleid, uitvoering en evaluatie. Doelmatigheid van het defensiebeleid getoetst', *Militaire Spectator*, jrg. 175, nr. 9, pp. 400 en 403.
6. R.A.A. Klaver (2005), 'Voorwoord', *Marineblad*, jrg. 115, nr. 7/8, p. 207.
7. Minister van Defensie (2007), beleidsbrief *Wereldwijd dienstbaar*, TK 31 243.
8. W.J. Baumol, W.G. Bowen (1965), 'On the Performing Arts: The Anatomy of their Economic Problems', *The American Economic Review*, jrg. 55, nr. 1/2, pp. 495-502.
9. D.L. Kirkpatrick (2004), 'Trends in the Costs of Weapon Systems and the Consequences', *Defence and Peace Economics*, jrg. 15, nr. 3, pp. 259-273. P.G. Pugh (2007), 'Retrospect and Prospect: Trends in Cost and their Implications for UK Aerospace', *Defence and Peace Economics*, jrg. 18, nr. 1, pp. 25-37.
10. Minister van Defensie (1985), *Nota over besluitvorming inzake de aanschaf van YPR-765 pantserrupsvoertuigen*, TK 18840, nr. 3.
11. Staatsecretaris van Defensie (2007), *Materieel projecten overzicht Prinsjesdag 2007*, TK 27830, nr. 50.
12. Algemene Rekenkamer (2002), *Een vlucht door de tijd: Rekenkamers en de F16*, TK 28235, nrs. 1-2.
13. Auditdiensten Ministeries van Economische Zaken en Defensie (2008), *Jaarrapportage vervanging F-16 voor het jaar 2007*, TK 26488, nr. 67.
14. Commissie Van Middelkoop (2003), *Taakspecialisatie: het schiet niet echt op*, Rapport Interdepartementaal Beleidsonderzoek.
15. Minister van Defensie (2008), Brief met plan van aanpak voor verkenningen naar de defensiebestedingen, TK 31243, nr. 6.